

En gruvans by

Odlingsrösen i Norlingberg, foto från 2015.

Ur historiens dunkel

Jag promenerar runt i byn Bergsgården, en frodigt grönskande junidag. Många olika historiska skeenden har lämnat avtryck i min hemby. Det går till och med att skönja inlandsisens härjningar i landskapet. Stora flyttblock finns lite varstans i skogarna. En bit ovanför det högt och vackert belägna Norlingberg går högsta kustlinjen, som kan anas som en förändring i växtligheten. Nedanför finns Norlingbergs bördiga sydsluttningar, där vad som nu är granskog och hyggen, bär spår av generationers jordbrukande i form av stengårdsgårdar och rösen. I skogen som omger byn finns spår av mänsklig verksamhet i form av husgrunder och kvarvarande öppna inägor, som vittnar om att både jordbruksmark och bebyggelse sträckt sig långt utanför den moderna byns ramar.

Bergsgården är, precis som andra Dalabyar, oskiftad. Husen ligger tätt samlade, i två huvudsakliga klungor: Övre Byn vid sjön Grycken och Västeråns inlopp och Nedre Byn vid sjön Varpan och Västeråns utlopp. Därtill finns bebyggelse kring de gamla bergsmansgårdarna i Lindsberg, Gassarvet, Botäkt och Varbo. Dessa omges fortfarande av jordbruksmark. På höjderna norr om byn hittar vi Norlingberg, Bondberg och Tomsarvet, en slags utbyar, vars placering kan förstås som kopplad till bergens bördiga södersluttningar.

Det egentliga Bergsgården (Övre och Nedre Byn) är utsträckt från sydost till nordväst och sträcker sig över knappt två kilometer, från Furuvik till Smedsarvet. Totalt täcker byn, från Bondberg i norr till Lindsberg i öster och Varbo i söder och Smedsarvet i väster, en yta på ungefär 10 km².

Inlandsisens härjningar till trots är dock Bergsgården till stora delar en by präglad av mänsklig hand. Byn Bergsgården är formad av århundradens

gruvindustri. Det som mer än något utmärker byn är de vidsträckta slaggfälten, spår av Falu gruvnas hyttverksamhet. Inte ens Västeråns vindlingar är av naturen givna, hyttornas avfall i form av slagg har format vattendraget. Men det är att gå historien i förväg, låt oss ta det från början.

*Slagghögar vid Västerån, foto från 2015.
Fotograf: Anna Danielsson.*

Den första namngivna Bergsgårdsbo som stiger fram ur historiens dunkel är Hans Brännekettil, som under 1400-talet äger Varbo gård.¹ Hans är en förmögen man, som också äger Britsarvets gård. Brännekettil var bergsman och bergsfodge i Falun och är på 1430-talet sigillvittne vid jordförsäljningar vid Kopparberget. Sista gången han omnämns i en källa är från 1452, då han bland annat säljer en hytta vid Kopparberget.² Mycket mer vet vi inte om honom.

¹ Bertil Boëthius, *Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott. Uppkomst, medeltid, tidig vasatid*, Uppsala 1965

² Wikipedia, artikel om Hans Brännekettil. Hämtad 2021-08-02.

Namnet Brännekettill är ett tillnamn skulle kunna antyda att han ägnade sig åt någon form av bränning, kanske helt enkelt bränningen mot bergvägg i gruvan för att spränga fram malm eller så brände han kanske tjära.

Folkminnet sträcker sig dock längre än så. Enligt en sägen som traderats muntligt i byn finns efter Gryckens södra strand en pestkyrkogård. Några avtryck i källorna har detta inte lämnat. De kartor som finns bevarade från 1600- och 1700-talen har inget särskilt att säga om platsen och inte heller nämns kyrkogården av de tidiga historieskrivarna Jacob Ingelsson och Abraham Hülpher. I socknens dödböcker, som förtecknar dödsorsaker från 1776, finns inga passande epidemier som skulle kunnat ge upphov till sägen. Vilken ”pest” rör det sig då om? Där är det muntliga traditionen oklar. Vad vi kan ana är en epidemi av så stora mått att den överlevt i folkminnet genom århundradena.

På gränsen mellan sägen och historisk verklighet finns en annan man från Varbo, Erik i Varbo. Och om vi inte vet så mycket om Hans Brännekettil så har muntlig tradition broderat ut desto mer gällande hans föregångare på gården. Jacob Ingelsson, som skriver sin berättelse om Kopparberget 1716, placerar Erik i Varbo ”för mer än två hundra år sedan”. Andra skribenter menar snarare att det är 1300-tal när Erik lever runt. I Ingelssons version av berättelsen om Erik i Varbo har han slagit ihjäl sju karlar och pliktat med jordägor för att sona brottet. Han ska bland annat ha slagit ihjäl en man vid den lilla kyrkodörren vid Kopparbergs kyrka och sedan låtit mura igen dörren. Erik i Varbo ska vidare ha haft en övertäckt gård, så att när han hade avlidit kunde ingen ta sig varken ut eller in. Efter hans död gjorde spökerier och trolldom att ingen kunde bo i gården.

I en annan version av berättelsen har Erik i Varbo ridit in i Stora Kopparbergs kyrka och skjutit prästen, eftersom han börjat predikan innan Erik var på plats.³ Som Karl-Erik Forslund påpekar är detta dock en berättelse som finns i liknande versioner på andra håll i landet. Erik i Varbo ska ha varit en förmögen man och vis slutet av livet sänkt sina skatter, i form av en kista fylld med silver och guld, i den förment bottenlösa Varbo tjärn.⁴

En by växer fram

År 1418 omnämns Bergsgården för första gången, som Barfridzgardhin. Tolkningarna varierar, men ordet barfrid i namnet syftar förmodligen på ”överbyggd förstuga, betäckt gång, svale” och inte på den militära betydelsen flyttbart torn. Stavningen av bynamnet kommer sedan att variera genom tiderna: Barfridzgården, Berfferdzgållen, Bärfersgården, Berfersgårdenn, Bergzgerden. Över tiden har barfrid dragits samman till ”Bärfs- och ”Bärs-”, som sedan uppfattats som Bergs-. Det nutida uttalet Bärsgårn är har alltså ett tidigare

³ Lagergren, Helmer (1913). Jacob Ingelssons berättelse om Stora Kopparberget år 1716.

⁴ Forslund, Karl Erik. (1934). Med Dalälven från källorna till havet. Del III Södra Dalarna, bok fyra. Stockholm: Åhlén och Åkerlunds förlag.

ursprung än stavningen Bergsgården.⁵ Under 1400-talet finns också Slättmyra och Varbo omnämnda i källorna, som hyttplatser. Det är alltså under 1400-talet hyttverksamheten i Bergsgården för första gången är dokumenterad, men byns gruvhistoria sträcker sig sannolikt längre än så. Kopparmalm kan ha brutits i Falun så tidigt som 850-900.⁶

Gruvhistorian har också satt avtryck i namnskicket inom byn, ett flertal byar inom byn har namn som slutar på -arvet: Gassarvet, Tomsarvet, Piltarvet, Smedsarvet och Järgarvet. I Kopparbergslagen allmänt är gårdsnamn som slutar på -arv eller -arvet vanliga. Detta kommer sig av att det i 1347 års privilegiebrev för gruvan bestämdes att dagsverkare vid gruvan hade rätt att anlägga nybyggen och sedan besitta dessa med ärftlig rätt. Sådana nybyggen har benämnts med namn som slutar på -arv. Förleden är ofta namnet på den som bröt nyodlingen och sedan lämnat denna i arv. I Gassarvet kan förleden möjligen härledas till det fornsvenska tillnamnet Gadder, Smedsarvet härleds till yrket smed (kanske som tillnamn), Tomsarvet från Tomas.⁷

Första gången Smedsarvet förekommer i skrivna källor är det med anledning av att Niclis Niclisson och Elin Laurenzadotter i Husby år 1432 har skänkt en halv täkt i Smedsarvet till prästbordet i Vika för att det skulle hållas sjålämässor där årligen.⁸ Tidigaste omnämmandet av Tomsarvet är 1452 och av Gassarvet 1549.⁹ Redan under mitten av 1500-talet har alltså byn i princip den utbredning den har idag. Bynamnet Järgarvet, som förekommer första gången 1640, är mer svårtolkat. Då skrevs Järgarvet Giärfvegorn, och förleden kan möjligen vara en förvrängning av det tyska mansnamnet Gerika.¹⁰ Är det tyska arbetare i Falu gruva som gjort sitt avtryck i byns namnskick?

⁵ Ståhl, H. 1960. Ortnamnen i Kopparbergslagen. KVHAA. Stockholm

⁶ Söderbergh, Bengt (1993). Kopparlandet. Haraldsbo, Falun.

⁷ Ståhl, H. 1960. Ortnamnen i Kopparbergslagen. KVHAA. Stockholm

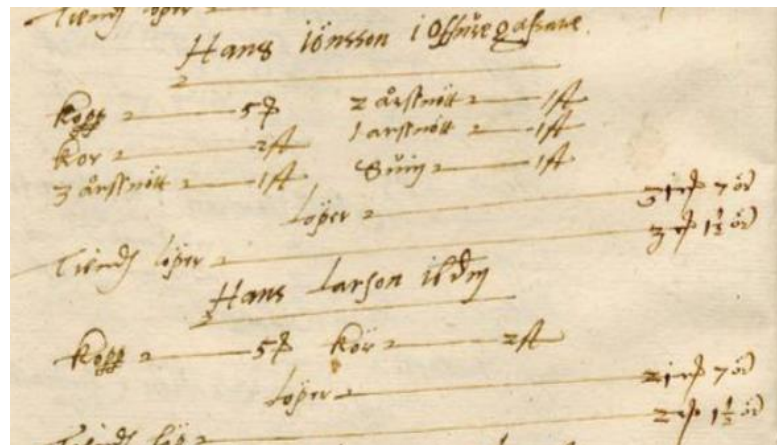
⁸ Forslund, Karl Erik. (1934). Med Dalälven från källorna till havet. Del III Södra Dalarna, bok fyra. Stockholm: Åhlén och Åkerlunds förlag.

⁹ Ståhl, H. 1960. Ortnamnen i Kopparbergslagen. KVHAA. Stockholm

¹⁰ Ståhl, H. 1960. Ortnamnen i Kopparbergslagen. KVHAA. Stockholm

Vanligt folk och ovanliga personöden

Från det sena 1500-talet har vi för första gången en något mer omfattande dokumentation av vilka som bebor Bergsgården. År 1571 tas det i Sverige ut en tillfällig skatt för att återlösa fästningen Älvsborg från danskarna, efter nederlaget i det nordiska sjuårskriget. Sammanlagt skulle Sverige inom två och ett halvt år betala 150 000 riksdaler. De skattelängder som upprättades i samband med Älvsborgs lösen ger en pålitlig källa till tidens jordägare och bebyggelse. Skattelängderna är sorterade efter by och förtecknar varje ägares förmögenhet, av vilken ett tionde sedan togs ut.¹¹

Utdrag ur Älvsborgs lösen 1571.

I Bergsgården (Barffredsgården) skattar Anders Hans och Erik Mickilson, i Nygården Oloff, i Smedsarvet en annan Oloff, i Bondbergtt Mickil Persson, i Berg Hustru Getrud, i Tomsarvet (Tomesarfftt) Peder Suad, i Övre Gassarvet (Öffure gassare) Hans Jönsson och Hans Larsson, i Nedre Gassarvet Hans

¹¹ Älvsborgs lösen 1571. Aspeboda – Bjursås – Enviken – Falun – Kopparbergs socken – Sundborn – Svärdsjö – Vika. Utgiven av Kulturnämnden i Falun 1993. Falu kulturnämnds skriftserie 19. Med förord av Elisabet Hemström.

Jonsson och i Slättmyra (Slettemyra) Johan Andersson. Alla som ägde lös egendom av betydelse var skattepliktiga i Älvsborgs lösen och skulle alltså lämna motsvarande en tiondel av sina ägodelar i form av boskap, penningar och ädla metaller i skatt. Mest förmögen i Bergsgården är Oloff i Smedsarvet, som är den enda i byn som har både silver, tenn, mässing och koppar. Störst boskapsbesättning har Hans Jonsson i Nedre Gassarvet, med bland annat tio kor och två ungnöt.¹²

De allra flesta av det tidiga 1600-talets Bergsgårdsbor har inte lämnat några avtryck i källorna. Sannolikt arbetar den typiska bybon med jordbruk i mindre skala, många av männen och en del av kvinnorna är också aktiva i hyttverksamheten och i skogsbruket. Ett fåtal personer vet vi dock lite mer om, tack vare Jacob Ingelssons berättelse om Kopparberget från 1716. Han skildrar i huvudsak personöden några generationer bakåt, som satt så stort avtryck i folkminnet att de levtt kvar i muntlig tradition.

Olof Jonsson i Nygården (kanske samma Oloff som nämns i Älvsborgs lösen) beskrivs av Ingelsson som en förmögen man. Han hade fyra söner, som Ingelsson beskriver som krigsmän. Olof Jonsson var år 1600 förordnad att sitta över den dom som hölls i Linköping över fyra riksrådsherrar som i samråd med kung Sigismund av Polen konspirerat mot Sveriges kung Karl IX. De fyra riksrådsherrarna dömdes till döden genom halshuggning. Här har vi alltså en tidig Bergsgårdsbo som är aktiv på den rikspolitiska scenen, vilket säger något om Falu gruvor, och därmed också vissa bergsmäns, betydelse på nationell nivå.

Jacob Ingelsson berättar också om en annan rik och förmögen bergsman i Bergsgården, Lyden Lydensson, men utan att närmare precisera när han levde. Lydensson har tydligen "besofwit" sin egen styvmor och de har också fått barn tillsammans, vilket var brottsligt. För att sona brottet fick Lydensson betala Västerås domkyrka i koppar. Mest känd var han dock för sin stora förmögenhet och det faktum att när han dog var förmögenheten spärlöst försvunnen:

¹² Älvsborgs lösen 1571, Älvsborgs lösen 1571, SE/RA/5116/19.

Dee berättas och, att samma man [alltså Lyden Lydensson] hafft en stor häll på sin gård, der han bodde, och hade så mycket Sölfwer, att han kunde betäcka hällen med, men innan han blev dödh, så var borta både Sölfwer och alt annat, hwad han åtte [=ägde].

Slutligen delar Jacob Ingelsson också med sig berättelser om Hans Pålsson i Skär, född 1604, även om han till en nutida läsares besvikelse skriver att Hans Pålsson gjort så många ”skälmstycken” att tiden inte räcker till för att redogöra för dem alla. Ett par av Hans Pålssons upptåg delar dock Ingelsson med sig av. Hans Pålsson arbetar vintertid vid Bergsgårdshyttan när det kommer förbi några dalkarlar körandes hölass. Dalkarlarna är trötta, parkerar hölassen utanför hyttan och går in i hyttkammaren för att vila. Då sticker Hans Pålsson in ett par heta slaggstycken i hölassen, det börjar pyra, och när dalkarlarna kört ut på Varpan står deras hölass i ljusan låga.

Hans Pålssons upptåg kom dock att straffa sig. Efter arbete i Blankstöten i Falu gruva skulle Pålsson och en annan man åka upp i en av de korgar som användes för att frakta både malm och män upp ur gruvan. När korgen var precis på väg upp mot laven skulle Pålsson göra ett ”skälmstycke” och försökte lura den andra mannen av korgen. Till ett fall mot en säker död, kan man gissa, vilket för den nutida läsaren framstår som lite magstarkt att kalla skälmstycke/upptåg. Det bär sig dock inte bättre än att Pålsson, när han ska vicka den andra av korgen, slår foten i berget och själv faller ner i gruvschaktet. ”[...] och föll sig ihäil, så woro alla hans odygder ändade”, skriver Jacob Ingelsson.

Ett tidigt omnämnande av Järgarvet finns också i ett mindre smickrande sammanhang, nämligen en dombok från 1686. Länsman Erich Brisman har då angivit Johan Jansson från Heden (Österö), Johan Johansson från Täkt och Erich Erichsson Hoofwet från Gergarfwe (Järgarvet) för att de inhyst tre soldater som suttit fängslade för stöld, men rymt. Alla tre anklagade nekar till en början till att ha hjälp de förrymda soldaterna, men befinnes skyldiga för att ha ledsagat och inhyst dem och får betala böter.¹³

¹³ Lagergren, Helmer (1913). Jacob Ingelssons berättelse om Stora Kopparberget år 1716.

I Västeråns bergslag

Genom Bergsgården, från Grycken till Varpan, rinner vattendraget Västerån, i dagligt tal också kallad Bergsgårdsån eller Gryckån. Ån är omkring en kilometer lång, med en fallhöjd på 14 meter. Det är nog ingen dålig gissning att byns själva placering åtminstone delvis hänger ihop med Västerån och det strömmande vattnets möjligheter. Vattenkraften från ån har utnyttjats i hyttverksamhet sedan åtminstone 1400-talet, men antagligen längre än så. Slättmyra hytta och Varpeboda (Varbo) hytta ska ha funnits redan under mitten av 1400-talet. Vid 1500-talets mitt finns flera bergsmansgårdar i Bergsgården som ägor hyttor längs Västerån: Varpeboda, Slättmyra, Barfredsgården, Bodetäkten, Gassarvet och Berg.¹⁴

Hyttlängden från 1640 förtecknar 21 hyttor i Västeråns bergslag, varav fyra är öde. Vi kan notera att en av hyttorna brukas av en kvinna, Wallens hytta brukas ensam av "hustru Malin" och till smältare har hon Daniel Jonsson i Varbo och Lars Olsson på Näs. Smedsarvshyttan bestod av en ugn och ett rosthus och ägdes av Jesper Andersson. Bertil Boethius skriver att bergsmännen i Smedsarvet tillhörde de mest förmögna, vilket märktes på att byggnaderna var väl underhållna och i bästa skick. Hans skriver vidare att

[det var] ett myller av hus för olika ändamål, tillhoppa 14. Boningshuset innehöll en innersta stuga med 7, en mellanstuga med 4 och en kammare med 6 fönster och förstuga samt källare under huset, allt oklanderligt. Därjämte hade åbon till sin "accommoditet för bröllop och begravningars skull" låtit ditföra en stor byggning som hans hustru ärvt. Den var "helt skön och kåstelig" och innehåll 7 rum, större och mindre. Hyttan som varit nästa förfallen hade renoverats med dryg kostnad. Där funnos "rådstugu", hyttugn och smältarekammare, allt i hyttbyggnaden, inplankad kolbädd, rosthus och två kallrostugnar.

¹⁴ Forslund, Karl Erik. (1934). Med Dalälven från källorna till havet. Del III Södra Dalarna, bok fyra. Stockholm: Åhlén och Åkerlunds förlag.

Man hade dock otur med den nyrenoverade hyttan, strax efter att renoveringen förfärdigats, i början av 1690-talet, blåste hyttan ner.¹⁵

Under 1700-talet består Gassarvet av fyra gårdar bebodda av bergsmän, vilka bedriver sin kopparhantering vid hyttorna längs Västerån. I den första husförhörslängden från 1749-1762 finns fyra bergsmän listade i Gassarvet: Johan Hansson (född 1705), Jan Danielsson (född 1725), Lars Larsson (född 1703) och Olof Wallensson (född 1668).¹⁶

Bergsgårdens läge vid Västerån ger den nödvändiga vattenkraften till hyttverksamheten och i skogarna runt byn finns skog som ger ved och träkol för rostning och smältning av malmen. Transporten av malm och koppar skedde vintertid, över sjön Varpans is. Möjligen kan transport sommartid på pråmar också ha förekommit, vägarna höll inte en kvalitet som tillät transport av malm och koppar.¹⁷

Bergsmännens inflytande på den rikspolitiska scenen fortsätter. År 1625 är Jöran Matsson i Gassarvet omnämnd som nämndeman och kyrkvärd. Jacob Ingelsson beskriver honom som en rik och förmögen bergsman, som också varit bisittare i gruvrätten och ägt en stor del av Bjursås socken. Mest anmärkningsvärt är dock kanske att han haft när kontakt med kungen Gustaf Adof och varit mycket avhållen av honom och lånat kungen koppar. Uppförandet är det inte så mycket bevänt med:

han har och varit en farlig man att att swäria, ty har Konungen sagt till honom, swär intet Jöran, så har han swarat intet swär jag nu eders Maj:t”.¹⁸

De flesta bergsmän har dock inte direktkontakt med den svenske kungen. De kombinerar arbetet i den egna hyttan med jord- och skogsbruk och även om de kan ha ett fåtal anställda deltar de i allra högsta grad själva i alla delar av arbetet.

¹⁵ Boëthius, Bertil. 1942. Grycksbo 1382-1940. Minnesskrift. Falun. S. 100

¹⁶ Stora Kopparberg AIa:1 (1749-1762)

¹⁷ Söderbergh, Bengt (1993). Kopparlandet. Haraldsbo, Falun.

¹⁸ Lagergren, Helmer (1913). Jacob Ingelssons berättelse om Stora Kopparberget år 1716.

Hyttarbetet är ett hårt arbete, som dessutom kräver stor framförhållning. De osäkra transportvägarna och möjligheten att huvudsakligen transportera malm vintertid gjorde att hyttornas lager av malm inte fick bli för litet.¹⁹

Den första mantalslängden över Bergsgården som finns bevarad är från 16XX. Då skattar XY personer i byn. Och om vi antar att varje man som skattar ingick i ett hushåll på ungefär sex personer blir det totala antalet boende i byn YZ personer.

Den by som stiger fram ut de tidigaste skriftliga källorna är en by präglad av närheten till Falu gruva. Ett fåtal personer namnges och ännu färre får vi veta något mer detaljerat om – och även då är gränsen mellan sägen och historisk verklighet inte alltid tydlig. Från och med 1700-talets mitt är källmaterialet mer omfattande, men hyttverksamheten är på nedgång – det är den tidsperioden vi fortsätter mot nu.

¹⁹ Söderbergh, Bengt (1993). Kopparlandet. Haraldsbo, Falun.